

CZESŁAW PEST
Gniezno

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW BRACTW
I STOWARZYSZEŃ KOŚCIELNYCH
W PARAFIACH ARCHIDIECEZJI GNIEŹNIEŃSKIEJ
W LATACH 1848-1939

Rozwojowi ruchu brackiego okresu staropolskiego zarówno na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej, jak i na pozostałych ziemiach polskich położyły kres rozbiory państwa polskiego. Zmagania oświeconego państwa pruskiego z instytucją Kościoła katolickiego w Wielkopolsce wywołały niekorzystny wpływ na kształt duszpasterstwa. Drobiazgowo wypracowane przez państwo prawo wyznaniowe, zawarte w obowiązującym na terenie Prus od 1793 r. Powszechnym Prawie Krajowym, miało u podstaw tzw. *ius circa sacra*, czyli kompetencję ingerowania w sprawy wewnętrzne Kościoła. Paragraf 32 wspomnianego wyżej prawa mówił, że prywatne praktyki religijne jakiegoś stowarzyszenia kościelnego muszą zostać podporządkowane nadzorowi państwa. Spowodowało to zakaz bezpośredniej komunikacji lokalnych władz kościelnych ze Stolicą Apostolską. Państwo zastrzegło sobie placet na publikację wszelkiego rodzaju dokumentów kościelnych, zażądało od biskupów przysięgi posłuszeństwa i wierności królowi oraz złożenia przysięgi dotyczącej wypełniania obowiązków służbowych od każdego duchownego obejmującego urząd kościelny. Państwo zapewniło sobie również nadzór nad administracją majątku kościelnego¹.

Ingerencja państwa pruskiego w sprawy zewnętrzne Kościoła nie pozostała bez znaczenia dla spraw czysto wewnętrznych. Pierwsze dziesięciolecia zabo-

---

¹ Z. Zieliński, *Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848-1865*, Lublin 1973, s. 22.

ru pruskiego przyniosły Kościołowi katolickiemu na terenie Wielkopolski poważne zagrożenia. Począwszy od 1810 r. uległo kasacji wiele zakonów², które były ośrodkami duszpasterstwa i działało przy nich wiele bractw. Prowadzona przez zaborcę sekularyzacja dóbr kościelnych przyczyniła się do zachwiania podstawami materialnymi wielu parafii³.

Krępowanie przez władze pruskie działalności Kościoła wywarło negatywny wpływ na stosunek wiernych do religii, a tym samym także do organizacji brackich, które stopniowo poczęły zanikać. Do tego doszły jeszcze reminiscencje prądów oświeceniowych, głoszących naturalizm, racjonalizm i wiarę w nieograniczone możliwości poznawcze rozumu. Doprowadziło to do braku zrozumienia dla życia sakramentalnego i religijnych ideałów⁴.

Wypadki rewolucyjne z 1848 r., będące jednym z nurtów największego zrywu w Europie w XIX stuleciu, znanego pod nazwą Wiosna Ludów, zakończone klęską powstańców, przyczyniły się jednak do skonsolidowania społeczeństwa polskiego i ogłoszenia nowej konstytucji, która spowodowała zmianę położenia Kościoła katolickiego w państwie pruskim. Ogłoszona w grudniu 1848 r. konstytucja, która w 1850 r. została poprawiona i uzupełniona, w artykule 11 gwarantowała obywatelom całkowitą swobodę wyznania. Interwencja w dziedzinę kultu była odtąd możliwa tylko tam, gdzie istniała groźba wykorzystania go do celów nie związanych z religią w postaci zagrożenia porządku publicznego i dobra jednostek⁵. Tym samym państwo pruskie zrezygnowało z interwencji w sprawy wewnątrzkościelne. Jednak przy wprowadzaniu w życie postanowień konstytucji już od samego początku pojawiło się wiele trudności⁶.

W sferze kościelnej wydanie konstytucji przyczyniło się do odrodzenia się duszpasterstwa w Wielkopolsce. Uzyskane swobody konstytucyjne, świadomość braków w życiu kościelnym, obudziły zainteresowania tymi sprawami w szeregach ludzi świeckich, którym zależało na sile Kościoła zarówno ze

---

² F. S t o p n i a k, *Kościół na ziemiach polskich w latach 1848-1978*, w: *Historia Kościoła 1848 do czasów współczesnych*, red. L. J. Rogier, R. Aubert, t. V, Warszawa 1985, s. 581.

³ W. U r b a n, *Ostatni etap dziejów Kościoła przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Romae 1966, s. 335.

⁴ L. G r o c h o w s k i, *Ks. Teofil Wolicki jako administrator generalny poznański i arcybiskup gnieźnieński i poznański 1825-1829*, Lublin 1963, s. 246 nn. (mps, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie); Z i e l i Ń s k i, dz. cyt., s. 34 nn.

⁵ Tamże, s. 159 nn.

⁶ Tamże, s. 7-8.

względów narodowych, jak i czysto religijnych. W 2. poł. XIX w. w celu odrodzenia duszpasterstwa w Poznańskim abp Leon Przyłuski (1845-1865) podjął między innymi starania o podniesienie poziomu wykształcenia duchowieństwa, restytucję zlikwidowanych przez władze pruskie zakonów oraz zaczął w listach pasterskich i okólnikach zachęcać kapłanów do zakładania w parafiach bractw i stowarzyszeń mających na celu podniesienie poziomu religijnego i moralności. Dla rozwoju duszpasterstwa dużego znaczenia nabrały misje ludowe, które mogły być prowadzone właśnie dzięki restytucji życia zakonnego. Walka o poprawę stosunków wewnątrzkościelnych na terenie obu archidiecezji dawała często rezultat połowiczny, jednak zapoczątkowała wśród kleru i wiernych wzrost świadomości religijnej⁷.

Na bazie odradzającego się stopniowo życia religijnego w Wielkopolsce w 2. poł. XIX w. ludzie świeccy zaczęli się ponownie stopniowo organizować bractwa i stowarzyszenia, mające na celu podniesienie poziomu moralności społeczeństwa. Zjawisko to, choć z różnym natężeniem, trwało nieprzerwanie aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Wyliczono, że w latach 1848-1939 działało w archidiecezji gnieźnieńskiej aż 98 rodzajów bractw i stowarzyszeń (nie zostały uwzględnione tu organizacje duchowieństwa), z czego było 63 dewocyjnych, 23 społeczno-kulturalno-wychowawczych, 6 misyjnych, 4 charytatywne i 2 dewocyjno-wychowawcze. Łącznie we wszystkich parafiach archidiecezji gnieźnieńskiej istniało we wspomnianym okresie ponad 3335 bractw i stowarzyszeń⁸. Ich żywotność była bardzo różna. Niektóre z nich istniały tylko na papierze. Najliczniej reprezentowane były organizacje typu społeczno-kulturalno-wychowawczego (1708), następnie dewocyjne (888), misyjne (351), charytatywne (195) i dewocyjno-wychowawcze (193). Jeśli przyjąć za podstawę obliczeń ilość parafii w archidiecezji gnieźnieńskiej z 1939 r. (263), to na jedną parafię przypadłoby w przybliżeniu 12,6 organizacji⁹. Największa ilość organizacji kościelnych występowała zawsze w parafiach miejskich. Jednak w skali całej diecezji bractw i stowarzyszeń występujących w parafiach wiejskich było więcej niż miejskich, gdyż archidiecezja gnieźnieńska miała charakter wiejski.

⁷ Zieliński, dz. cyt., s. 199-265.

⁸ Dalsze badania przyczyniły się do odnalezienia wzmianek o kolejnych organizacjach kościelnych.

⁹ Cz. Pest, *Bractwa i stowarzyszenia kościelne katolików świeckich w archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1848-1939*, Warszawa 1995, s. 165-168 (mps, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie).

Rozwój bractw i stowarzyszeń w XIX i XX w. jest ciągle mało znany i wymaga podejmowania nieustannie nowych badań. W literaturze historycznej pojawiają się opinie albo zbyt optymistyczne, albo nadmiernie pesymistyczne. Wynika to przede wszystkim z braku monografii poszczególnych bractw i stowarzyszeń działających w XIX i XX w. Jeśli chodzi o historię bractw okresu staropolskiego, to trzeba powiedzieć, że jest ona stosunkowo bogata.

W dotychczasowych badaniach zdają się dominować zasadniczo dwa typy problematyki. Pierwszy z nich prezentuje prace o charakterze ogólnym, w których autorzy próbują ukazać pełen obraz tych zagadnień. Pośród nich na uwagę zasługują opracowania między innymi takich autorów, jak: W. Bochnak¹⁰, H. Borcz¹¹, J. Flaga¹², J. Kopiec¹³, B. Kumor¹⁴ i E. Wiśniowski¹⁵. Podobnie pewien zasób wiadomości niosą opracowania o charakterze encyklopedycznym S. Chodyńskiego¹⁶, S. Galla¹⁷ oraz K. Kuźmak¹⁸.

Drugi typ stanowią opracowania o charakterze monograficznym. Wśród nich na uwagę zasługują opracowania J. Bara¹⁹, C. Bogdalskiego²⁰, J. Cze-

---

¹⁰ *Bractwa w archidiakonacie wrocławskim w okresie potrydenckim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 28(1981), z. 4, s. 69-71; t e n ż e, *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej (od XVI w. do 1810)*, Wrocław 1983.

¹¹ *Bractwa religijne diecezji przemyskiej w połowie XVIII stulecia w świetle wizytacji bp W. H. Sierakowskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 25(1978), z. 4, s. 42-43; t e n ż e, *Bractwa religijne w kościołach parafialnych diecezji przemyskiej w okresie potrydenckim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 28(1981), z. 4, s. 91-115.

¹² *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim na początku XVII w.*, „Roczniki Humanistyczne” 21(1973), z. 2, s. 141-169; t e n ż e, *Informacja o bractwach religijnych w relacji biskupa żmudzkiego Antoniego Tyszkiewicza z roku 1784*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 20(1873), s. 42-47.

¹³ *Bractwa na terenie dekanatu bytomskiego w XVII w.*, „Wiadomości Urzędowe Diecezji Opolskiej” 29(1974), nr 2, s. 58-60.

¹⁴ *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 10(1967), z. 1-2, s. 189-256.

¹⁵ *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 17(1969), z. 2, s. 51-58.

¹⁶ *Bractwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. II, Warszawa 1873, s. 551-557.

¹⁷ *Bractwa i stowarzyszenia religijne*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, red. Z. Chełmicki, t. V-VI, Warszawa 1905, s. 116-128.

¹⁸ *Bractwo kościelne*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1976, kol. 1013-1020.

¹⁹ *Tercjarstwo franciszkańskie*, Kraków 1945.

²⁰ *Nieco statystyki o działalności III Zakonu na ziemiach polskich i wśród emigracji amerykańskiej*, w: *Pamiętnik ogólnego kongresu tercjarskiego w Krakowie*, Częstochowa 1922, s. 187-194.

chowskiej²¹, B. Panka²², A. Schletza²³. Wspomniane wyżej opracowania zostały ogłoszone drukiem.

Wśród opracowań monograficznych, nie publikowanych, bezpośrednio dotyczących dziejów bractw i stowarzyszeń w archidiecezji gnieźnieńskiej, należy wymienić E. Czerwińskiego²⁴, K. Czynsza²⁵, A. Lewicza²⁶, Cz. Pesta²⁷ oraz L. Wilczyńskiego²⁸. W większości wspomniane prace zawierają omówienie genezy organizacji, struktur, bazy materialnej oraz działalności tych organizacji.

Kolejną grupę opracowań stanowią monografie parafii wchodzących w skład archidiecezji gnieźnieńskiej²⁹. W pracach tych, w rozdziałach poświęconych duszpasterstwu, znajduje się omówienie działalności bractw i stowarzyszeń na forum parafialnym. W zależności od stanu zachowania źródeł niektóre z nich dość szczegółowo omawiają funkcjonowanie bractw parafialnych, natomiast inne wyliczają przynajmniej ich rodzaje. Z dotychczas przebadanych dziejów parafii okresu dwudziestolecia międzywojennego można stwierdzić, że najmniej wiadomo o organizacjach kościelnych działających przy parafiach wiejskich.

Spośród źródeł drukowanych warto zwrócić uwagę na opracowanie J. Korytkowskiego³⁰. Elench ten, oprócz krótkich rysów historycznych parafii, zawiera wykazy bractw z podaniem daty ich erygowania.

---

²¹ *Towarzystwo Wstrzemięźliwości w diecezji tarnowskiej za rządów biskupa J. G. Wojtarrowicza (1844-1850)*, Lublin 1981.

²² *Dzieje bractwa Szkaplerza św. przy kościele oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII w.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 10(1963), z. 3, s. 39-40.

²³ *Bractwo Św. Rocha w Warszawie*, „Caritas” 9(1946), nr 7, s. 10-13; nr 8, s. 5-8.

²⁴ *Akcja Katolicka w Gnieźnie w latach 1931-1939*, Gniezno 1977 (mps w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie).

²⁵ *Trzeci Zakon Św. Franciszka z Asyżu w archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1918-1939*, Gniezno 1978 (mps w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie).

²⁶ *Bractwo Św. Aniołów Stróżów na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1628-1924*, Gniezno 1978 (mps w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie).

²⁷ *Bractwa i stowarzyszenia kościelne katolików świeckich w archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1848-1939*, Warszawa 1995.

²⁸ *Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1860-1939*, Poznań 1999 (mps AAG). Mimo obiecującego tytułu praca ta podaje jedynie ogólne wiadomości o organizacjach młodzieżowych działających na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej. Całkowicie pominięto w niej też bazę materialną.

²⁹ Opracowania te powstają na seminariach naukowych z zakresu historii Kościoła na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

³⁰ *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum Archidioecesis Gnesnensis et Po*

W początkach XX w. zaczęto wydawać też drukiem sprawozdania z działalności bractw i stowarzyszeń. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie wszystkie organizacje publikowały swoje sprawozdania. Na ich podstawie można przynajmniej częściowo sporządzić zestawienie parafii, w których były bractwa i stowarzyszenia, oraz dowiedzieć się o ich działalności. Z kolei ich mankamentem jest podawanie niektórych danych łącznie dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej.

Na szczególną uwagę zasługują też dwa zbiory ustaw archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. Pierwszy z nich został wydany przez T. Trzecińskiego³¹, a drugi nieco później przez S. Brossa³². Obydwa zbiory zawierają zarządzenia odnośnie do bractw i stowarzyszeń wydane przez Stolicę Apostolską, arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich oraz statuty. Zarządzenia te uprzednio publikowane były na łamach „Miesięcznika Kościelnego”.

Odrębną grupę źródeł drukowanych stanowi prasa kościelna. Na uwagę zasługuje lokalna prasa katolicka, a zwłaszcza „Przewodnik Katolicki”, „Miesięcznik Kościelny”, „Kurier Poznański” oraz „Dziennik Poznański”. Na jej łamach publikowano statuty, wykazy bractw i stowarzyszeń działających w parafiach, zarządzenia arcybiskupów, informacje o zebraniach i ich działalności. W tym zakresie bardzo przydatne okazuje się też opracowanie Z. Zielińskiego³³, zawierające wykazy czasopism wydawanych przez bractwa i stowarzyszenia wraz z podaniem miejsca ich przechowywania. W opracowaniu tym podane są lata wydawania czasopisma, redaktorzy, zmiany tytułów, nakład i problematyka. Opracowanie to może być szczególnie przydatne dla odtworzenia zagadnień związanych z działalnością informacyjno-wydawniczą organizacji kościelnych.

Największą jednak kopalnią wiadomości o dziejach bractw i stowarzyszeń pozostaną zawsze archiwalia. Przechowywane są one w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu i Gnieźnie, gdyż od wydania bulli *De salute animarum* z 16 lipca 1821 r. obie wielkopolskie archidiecezje połączone były unią personalną³⁴.

---

snanensis ad ordinem decanatum digestarum nec non elenchus universi cleri ecclesiis, sacellis publicis aliisque institutis nec tempore deservientis, Gnesnae 1888.

³¹ *Zbiór ustaw Archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej*, zebrał i wyd. T. Trzeciński, Poznań 1906.

³² *Zbiór ustaw Archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej*, zebrał i wyd. S. Bross, Poznań 1934.

³³ *Bibliografia katolickich czasopism religijnych w Polsce 1918-1939*, Lublin 1981.

³⁴ L. G r o c h o w s k i, *Kryzys i reorganizacja archidiecezji gnieźnieńskiej w latach 1793-1833*, „Nasza Przeszłość” 24(1966), s. 217-218.

W związku z tym, że większość bractw i stowarzyszeń miała swoją centralę w Poznaniu (przed wybuchem drugiej wojny światowej mieściło się w Poznaniu aż 20 sekretariatów organizacji katolickich), tam też można znaleźć najwięcej informacji. Archiwalia dotyczące organizacji kościelnych występują w zespołach: Ordynariat Arcybiskupi (OA), Naczelny Instytut Akcji Katolickiej (NIAK), Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej (AIAK), Katolickie Stowarzyszenie Mężów, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej, Sodalicje Mariańskie, Katolicki Związek Robotników Polskich, Krucjata Eucharystyczna, Liga Katolicka oraz w zespołach wytworzonych przez poszczególne związki organizacji³⁵.

Akta stowarzyszeń diecezjalnych ułożono w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu w takiej kolejności, w jakiej wyliczano je oficjalnie w okresie przedwojennym, biorąc wówczas jako kryterium ich miejsce w Akcji Katolickiej³⁶.

We wspomnianych wyżej zespołach można odnaleźć statuty, prośby o erekcję lub zatwierdzenia stowarzyszeń oraz sprawozdania z działalności. Wartość tych archiwaliów jest bardzo różnorodna. W zespole Ordynariatu Arcybiskupiego większość archiwaliów dotyczy bractw i stowarzyszeń działających na terenie archidiecezji poznańskiej. Jednak i pośród nich można odnaleźć wiele materiału dotyczącego archidiecezji gnieźnieńskiej. Stąd też podczas badań nie można zbagatelizować tego zespołu. Natomiast jeśli chodzi o zespoły Naczelnego Instytutu Akcji Katolickiej i Archidiecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej są, niestety, niekompletne. W prasie i sprawozdaniach wydawanych drukiem wielokrotnie nawoływano proboszczów do przysyłania do centrali sprawozdań z działalności organizacji, jednak bezskutecznie.

Pod koniec XIX w. została utworzona organizacja skupiająca w swych szeregach mężczyzn, którą było Towarzystwo Robotników Katolickich. Nie obejmowało ono jednak wszystkich mężczyzn. Dopiero w 1934 r. utworzono w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej Katolickie Stowarzyszenie Mężów. Prowadzone przez sekretariat generalny akta parafialnych oddziałów KSM tworzą najliczniejszą serię. Jednak niektóre jednostki archiwalne zawierają zaledwie kilka pism. Zespół ten obejmuje lata 1934-1939. Liczy ponad 2,03 m.b. akt³⁷.

---

³⁵ M. B a n a s z a k, F. L e n o r t, *Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu*, w: *Dzieje Poznania i Województwa Poznańskiego (w granicach z 1974 r.). Informator o materiałach archiwalnych*, red. Cz. Skopowski, t. II, Warszawa 1982, s. 454-455.

³⁶ Na przestrzeni dziesięcioleci nazwa poszczególnych organizacji ulegała zmianom, dlatego też w tytule zespołu podaje się ostatnią z używanych.

³⁷ B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 455-456.

Pierwszymi organizacjami katolickimi obejmującymi młodzież katolicką w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej były Stowarzyszenia Czeladzi Katolickiej i Terminatorów. Zakładano je po parafiach od 1855 r. Ograniczały się one do skupiania w swych szeregach młodzieży starszej, uczącej się zawodu. Nie były związane w jedną organizację diecezjalną. Po 1895 r. zaczęto tworzyć stowarzyszenia dla młodzieży nie tylko rzemieślniczej, a od 1912 r. administratorzy diecezji wydali dekret, nakazujący zakładanie towarzystw młodzieżowych we wszystkich parafiach³⁸. Podjęto też wysiłki zmierzające do złączenia towarzystw parafialnych w jeden związek, jednak w tej materii napotkano trudności ze strony władz pruskich. Dopiero w końcu 1914 r. powołano do istnienia sekretariat generalny Związku Towarzystw Młodzieży dla obu archidiecezji. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości towarzystwa młodzieży katolickiej przyjęły wspólną nazwę Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej. Akta sekretariatu generalnego rozpoczynają się od 1917 r. i dotyczą przede wszystkim oddziałów parafialnych. Liczą one ponad 11,76 m.b.³⁹

Ustawodawstwo pruskie zabraniało tworzenia jakichkolwiek stowarzyszeń dla dziewcząt, które nie miały ukończonych jeszcze 18 lat. Dziewczęta pracujące zrzeszone były przed 1919 r. w Stowarzyszeniu Katolickiej Służby Żeńskiej w Poznaniu lub należały do Stowarzyszenia Kobiet Pracujących. Dopiero odzyskanie niepodległości umożliwiło zakładanie stowarzyszeń dla młodzieży żeńskiej od 14 do 21 roku życia. W dniu 21 października 1919 r. odbył się zjazd patronów istniejących stowarzyszeń młodzieży żeńskiej, na którym przyjęto ustawy i utworzono Związek Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Żeńskiej. Wspomnianą wyżej nazwę zamieniono później na Związek Młodych Polek, a od 1934 r. na Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej. Akta tych organizacji liczą ponad 16,93 m.b. i pochodzą z lat 1919-1939⁴⁰.

Sodalicje Mariańskie były znane już w XVI w. w kolegiach jezuickich w Polsce. Pierwsza sodalicja pod kierownictwem kapłanów diecezjalnych powstała w archidiecezji poznańskiej za czasów abp F. Stablewskiego (1891-1906) w 1897 r. Kard. A. Hlond w 1927 r. powołał sekretarza generalnego Związku Sodalicji Mariańskich w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej. W 1934 r. związek ten wszedł w skład Akcji Katolickiej, jako stowa-

---

³⁸ Cz. S t r z e s z e w s k i, M. B a n a s z a k, *Chrześcijańska myśl i działalność społeczna w zaborze pruskim w latach 1865-1918*, w: *Historia Katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*, Warszawa 1981, s. 108 nn.

³⁹ B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 456.

⁴⁰ Tamże, s. 457.

rzyszenie pomocnicze. Zespół ten jest bardzo zdekompletowany. Liczy ponad 1,66 m.b. akt⁴¹.

Pierwszy impuls do zakładania Towarzystw Robotników Katolickich dali administratorzy archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w okólniku z 30 września 1890 r. Po zakończeniu wakansu na stolicy arcybiskupiej abp F. Stablewski, zainspirowany encykliką *Rerum Novarum*, zachęcił duchowieństwo do działania w tym kierunku. Pierwsze Towarzystwo Robotników powstało w Poznaniu przy kościele farnym. Zostało założone przez ks. A. Stychla. Ustawy towarzystwa zostały przez niego ułożone w 1893 r. W dniu 1 marca 1895 r. ks. A. Stychel został mianowany prezesem diecezjalnym. W ten sposób powstał załączek sekretariatu generalnego, rozbudowanego do centrali związkowej. Akta tej organizacji gromadzone były dopiero od 1901 r., kiedy został wysłany do proboszczów kwestionariusz sprawozdawczy. Zespół ten liczy ponad 7,23 m.b., z czego aż ponad 500 j.a. odnosi się do parafialnych Towarzystw Robotniczych. W 1931 r. towarzystwa te weszły w skład Akcji Katolickiej jako stowarzyszenia pomocnicze⁴².

Liga Katolicka została utworzona 21 marca 1920 r. Początkowo była centralą organizacji katolickich w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej. Po przejęciu jej zadań przez Akcję Katolicką została rozwiązana 28 lipca 1934 r.⁴³ Po tej organizacji pozostał jedynie 1 fascykuł akt (0,02 m.b.), zawierający wykazy instytucji, organizacji i osób⁴⁴.

W Wielkopolsce do 1918 r. nieco inaczej kształtowała się działalność stowarzyszeń kościelnych. Niekorzystne bowiem warunki polityczne utrudniały ich centralizację na szczeblu diecezjalnym, a wprost uniemożliwiały tworzenie central krajowych. Dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości podjęto próbę wprowadzenia trójstopniowej formy organizacji: stowarzyszenie w parafii, związek stowarzyszeń w diecezji i zjednoczenie związków stowarzyszeń w kraju. W 1934 r. zmieniono nieco nazewnictwo na oddział (szczebel parafialny), stowarzyszenie (szczebel diecezjalny) oraz związek (szczebel krajowy). Poznań stał się również siedzibą kilku krajowych central katolic-

⁴¹ Tamże, s. 458.

⁴² „Kościelny Dziennik Urzędowy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 5(1890), nr 38, s. 30; tamże, 7(1893), nr 8, s. 49; B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 458-459.

⁴³ „Liga Katolicka w Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 1(1920), nr 3, s. 19-21; „Miesięcznik Kościelny” 49(1934), nr 9, s. 247-248.

⁴⁴ B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 459.

kich stowarzyszeń. Od 1930 r. całą Akcją Katolicką w Polsce zaczął kierować Naczelny Instytut Akcji Katolickiej⁴⁵.

Akcja Katolicka w obu archidiecezjach została zorganizowana przez kard. A. Hlonda w 1930 r. Centralę kierowniczą w tej organizacji powołano do życia 24 listopada 1930 r. Był nią Naczelny Instytut Akcji Katolickiej (NIAK), w skład którego wchodził: prezes, dyrektor i sekretarz. Zgodnie ze statutem konstytucyjnym Akcji Katolickiej w Polsce zadaniem Naczelnego Instytutu Akcji Katolickiej było: badanie potrzeb życia katolickiego, studium teorii i praktyk Akcji Katolickiej, budzenie inicjatywy Akcji Katolickiej, przeprowadzanie szkolenia dla katolickiego życia organizacyjnego przez kursy i zjazdy, udzielanie fachowej porady i pomocy w organizowaniu Akcji Katolickiej, popieranie katolickiego ruchu wydawniczego oraz wydawanie miesięcznego pisma dla spraw Akcji Katolickiej. Wnioski i spostrzeżenia miał on później komunikować Archidiecezjalnym Instytutom Akcji Katolickiej. Po względem zawartości zachowane akta dotyczą kierunków działalności, a przede wszystkim zawierają korespondencję z 20 instytutami Akcji Katolickiej, akta organizacji, materiały studium katolickiego odbywanego co roku od 1934 r., materiały redakcyjne czasopisma „Kultura” i „Misterium Christi”, rękopisy książek i broszur, wydawanych nakładem instytutu. Niestety, brakuje w tym ześle akt dotyczących czasopisma „Ruch Katolicki”, który według regulaminu Naczelnego Instytutu był jego organem i wychodził w Poznaniu w latach 1931-1939. Jego redaktorem był kapłan archidiecezji gnieźnieńskiej ks. S. Bross. Omówiony wyżej zespół obejmuje akta pochodzące z lat 1930-1939 i liczy 3,22 m.b.⁴⁶

Na niższym szczeblu organizacyjnym stał Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej (AIAK) zorganizowany przez kard. A. Hlonda w 1930 r. W jego skład wchodził: prezes, sekretarz, asystent kościelny i personel pomocniczy. Głównym zadaniem AIAK było tworzenie po dekanatach i parafiach terenowych oddziałów Akcji Katolickiej. W obu archidiecezjach zaczęły powstawać Dekanalne Akcje Katolickie i Parafialne Akcje Katolickie. Na czele Dekanalnej Akcji Katolickiej stał zawsze dziekan, natomiast Parafialną Akcją Katolicką kierował proboszcz. Zadaniem AIAK było organizowanie stowarzyszeń, które miały wejść w skład Akcji Katolickiej. W związku z tym prowadzono akta tych stowarzyszeń, jak również akta zagadnień kościelnych, duszpasterskich i społecznych. Instytut ten w pewnym sensie stał się spadkobiercą Ligi

---

⁴⁵ H. E. W y c z a w s k i, *Działalność religijna i społeczna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. II, cz. 2, Poznań–Warszawa 1979, s. 58-59.

⁴⁶ B a n a s z a k, L e n o r t, dz. cyt., s. 460.

Katolickiej. Po jej likwidacji też zaczął organizować Zjazdy Katolickie, które były wspólne dla obu archidiecezji. Akta po nich przechowywane są właśnie w tym zespole. Znajduje się tam również seria akt dotycząca wydawania biuletynu informacyjnego „Doniesienia Archidiecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej” (1931-1939). Akta zespołu pochodzą z lat 1930-1939 i liczą 4,03 m.b.⁴⁷

W styczniu 1919 r. kierownictwo Związku Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej w Poznaniu zaczęło porozumiewać się z podobnymi związkami i stowarzyszeniami młodzieży katolickiej w innych dzielnicach Polski, by doprowadzić do utworzenia pierwszej ogólnopolskiej centrali organizacji młodzieży pozaszkolnej. Na zjeździe sekretarzy generalnych tych związków i stowarzyszeń 20 maja 1919 r. przyjęto ustawy i nazwę: Zjednoczenie Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej. Później, w 1934 r., dokonano zmiany nazwy na: Katolicki Związek Młodzieży Męskiej. Wówczas jednak zostały wyłączone katolickie stowarzyszenia młodzieży żeńskiej. Dla nich została utworzona własna centrala, nosząca nazwę: Katolicki Związek Młodzieży Żeńskiej. Uprzednio w latach 1919-1934 żeńskie stowarzyszenia młodzieży polskiej, czyli Młode Polki, należały do Zjednoczenia. Najwyższą władzą Zjednoczenia była Rada Naczelna, składająca się z przedstawicieli wszystkich związków. Zarząd Zjednoczenia prowadził wiele referatów. W 1931 r. było ich 21. Wytwarzane akta prowadzone były według referatów, które nosiły następujące nazwy: ogólnospołeczny, personalny, prawny, sprawozdawczy, wewnętrzny (prowadził sprawy Zjednoczenia jako centrali i sprawy poszczególnych Związków), zewnętrzny (zajmował się organizacjami młodzieżowymi, istniejącymi poza Zjednoczeniem), zagraniczny, ogólnoeconomiczny, finansowy, spółdzielczy, ogólnotechniczny, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, abstynencki, przysposobienia rolniczego, ogólnoreligijny, ogólnoestetyczny, ogólnoświatowy, biblioteczny, wydawniczy, prasowy i naukowy. W 1934 r. bardzo szeroko zakrojona działalność Zjednoczenia została zacieśniona do spraw kościelno-religijnych. Osobną serię akt wytwarzał jedynie sekretariat. Niektóre sprawy, odnoszące się wyłącznie do żeńskich związków młodzieży polskiej, ujmowano w osobne fascykuly akt. Kiedy w 1934 r. powstał Katolicki Związek Młodzieży Żeńskiej, przekazano mu te akta razem z archiwaliami dotyczącymi wydawania czasopisma „Młoda Polka”⁴⁸. Zespół obejmuje 19,03 m.b. akt, pochodzących z lat 1919-1939⁴⁹.

⁴⁷ Tamże, s. 455.

⁴⁸ Tamże, s. 460-461.

⁴⁹ Tamże.

Na zjeździe Rady Naczelnej Zjednoczenia Młodzieży Polskiej w Poznaniu odbytym 3 lipca 1934 r. zostały przyjęte nowe statuty wydane dla Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej. Rada Naczelna stwierdziła, że Katolicki Związek Młodzieży Żeńskiej wraz z Katolickim Związkiem Młodzieży Męskiej są dalszym ciągiem Zjednoczenia Młodzieży Polskiej. Postanowiono wówczas podzielić akta dotychczasowego zjednoczenia według zasady: akta specjalne dotyczące sprawy młodzieży męskiej otrzyma Związek Męski, a dotyczące kwestii młodzieży żeńskiej otrzyma Związek Żeński. Natomiast akta i księgi mieszane otrzyma Związek Młodzieży Męskiej, ponieważ pierwotnym celem Zjednoczenia było zajmowanie się wyłącznie sprawami młodzieży męskiej. Ze względu na trudności organizacyjne oba związki prowadziły wspólne biura do 1 listopada 1938 r. Od 1934 r. Związek Młodzieży Żeńskiej posiadał własny zespół akt dawniejszych i aktualnie prowadzonych. Jego zawartość odpowiadała zawartości zespołu akt Związku Młodzieży Męskiej. Akta Katolickiego Związku Młodzieży Żeńskiej liczą około 3,19 m.b. akt z lat 1926-1939⁵⁰.

Ruch organizacyjny kobiet katolickich w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej rozpoczął się w Poznaniu od założenia w 1889 r. przez Anielę Karłowską Towarzystwa Robotnic Fabrycznych. Początkowo było to bractwo kościelne wzorowane na zasadach tercjarstwa. Jego celem było szerzenie religijności i moralności wśród robotnic fabrycznych. Po kilku latach działalności postanowiono zreformować to stowarzyszenie, dodając do jego celów prowadzenie bezpłatnej porady prawnej, kasy chorych i kasy oszczędności. Przygotowane w tym celu ustawy zostały zatwierdzone przez abp F. Stablewskiego. Z powodu ciągle zwiększającej się liczby członków postanowiono podzielić je na kilka stowarzyszeń, ujmując wszystkie w Związek Katolickich Towarzystw Kobiet Pracujących. Jego ustawy zostały zatwierdzone w 1906 r.

Związek Kobiet Pracujących, nazywany często Związkiem Polek, został w 1934 r. przemianowany na Katolickie Stowarzyszenie Kobiet. W latach 1906-1939 był centralą dla katolickich stowarzyszeń kobiecych w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej. Po roku 1934 miał własny sekretariat generalny. Niestety, jego akta się nie zachowały.

Właśnie ze Związku Kobiet Pracujących wyszła w 1929 r. inicjatywa utworzenia centrali krajowej dla wszystkich katolickich Związków Polek. Na zjeździe delegatek w Poznaniu, który odbył się 20 czerwca 1929 r., przyjęto przygotowane statuty i utworzono Zjednoczenie Katolickich Związków Polek. Ustalono, że pierwszą siedzibą Zjednoczenia będzie Poznań, a później siedzi-

---

⁵⁰ Tamże, s. 461-462.

bę dostosuje się do miejsca urzędowania każdorazowej przewodniczącej. W 1934 r. przemianowano Zjednoczenie na Katolicki Związek Kobiet, którego siedzibę ustanowiono na stałe w Poznaniu. Sekretariat tego Zjednoczenia, a potem Katolickiego Związku Kobiet, prowadził akta według czterech działów. Pierwszy z nich obejmował akta Związku jako centrali krajowej (korespondencję z władzami kościelnymi, dokumentację zjazdów związkowych, protokoły Komitetu Wykonawczego i Zarządu), drugi zawierał akta Katolickich Stowarzyszeń Kobiet z poszczególnych diecezji, trzeci obejmował akta poszczególnych diecezji, głównie korespondencję z kuriami diecezjalnymi. Do niego należały także akta trzech pozostałych Katolickich Związków – Mężów, Młodzieży Męskiej i Młodzieży Żeńskiej. Z kolei w czwartym dziale gromadzone były akta biura. Wśród nich na uwagę zasługują akta personalne pracowników biurowych. Łącznie archiwalia dotyczące Katolickiego Związku Kobiet obejmują 5,93 m.b. Pochodzą one z lat 1929-1939⁵¹.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej istniało także kilka związków kapłanów. Organizacje te nie działały bezpośrednio w parafiach, ale pośrednio dotyczyły spraw parafialnych. Powstawały one zazwyczaj z inicjatywy miejscowego duchowieństwa. Niektóre z nich miały tylko dyrektora lub prezesa, prowadzącego znikomą działalność kancelaryjną. Wśród nich na uwagę zasługuje Związek Kapłanów „Unitas”. Związek ten został założony przez kapłana archidiecezji gnieźnieńskiej ks. Piotra Wawrzyniaka w 1907 r. Jego celem była troska o ascezę kapłańską, o sprawy ekonomiczne duchowieństwa oraz rozwijanie życia naukowego. Związek prowadził między innymi sprawy łączące się z ubezpieczeniami na wypadek śmierci, ubezpieczenia ogniowe, emerytalne oraz udzielał porad prawnych. Związek dzielił się na okręgi. Z inicjatywy związku i przy jego wydatnej pomocy założono w Zakopanem dom zdrowia dla kapłanów. W późniejszym okresie związek ten przejął założone wcześniej Stowarzyszenie Ubezpieczeniowe Św. Floriana. W 1934 r. kard. August Hlond wydał nowy statut, który dostosowując Związek do aktualnych przepisów państwowych, uczynił z niego stowarzyszenie, tzw. pia unio. Związek miał własny sekretariat generalny dopiero od 1929 r. Od tego czasu wzrosła jednocześnie ilość wytwarzanych akt. Nie wszystkie akta jednak się zachowały. Większość z nich dotyczy lat 1934-1939. Związek Kapłanów „Unitas” obejmuje 1,43 m.b. archiwaliów, pochodzących głównie z lat 1907-1939⁵².

⁵¹ Tamże, s. 462-463.

⁵² Tamże, s. 464-465.

Wspomniane wyżej Stowarzyszenie Św. Floriana Patrona od Ognia zostało założone przez abp F. Stablewskiego w 1898 r. Była to instytucja zajmująca się ubezpieczaniem księży na życie i od pożaru ich osobistego mienia. Zachowane akta rozpoczynają się dopiero od 1913 r. Prowadzone były w dwóch działach. Pierwszy z nich obejmował akta ogólne instytucji, a drugi sprawy związane z rachunkowością. Zespół ten obejmuje 1,14 m.b. akt z lat 1913-1939⁵³.

W 1926 r. Episkopat Polski zaczął zachęcać duchowieństwo do wstępowania w szeregi Związku Misyjnego Kleru, który później otrzymał nazwę Związku Misyjnego Duchowieństwa. Kard. August Hlond polecił, aby do tego związku zapisali się wszyscy bez wyjątku księża. Według danych z 1929 r. w związku było zrzeszonych około 68 % księży z obu archidiecezji. Niestety, z niewiadomych przyczyn zachowało się jedynie 0,03 m.b. akt (2 j.a.) z lat 1930-1939⁵⁴.

Po zakończeniu działań wojennych związanych z pierwszą wojną światową wzmożło się zainteresowanie sprawami misyjnymi. Na bazie tych zainteresowań zaczęły powstawać stowarzyszenia zajmujące się zbieraniem ofiar na rzecz misji. Wśród nich należy wymienić takie organizacje, jak: Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Papieskie Dzieło Św. Piotra Apostoła oraz Papieskie Dzieło Św. Dzieciństwa Pana Jezusa.

Centrala Krajowa Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania Wiary i Papieskiego Dzieła Św. Piotra Apostoła znajdowała się w Poznaniu. Oprócz niej istniał tam Misyjny Sekretariat Generalny dla archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. Zespół akt Papieskiego Dzieła Misyjnego zawiera akta krajowej centrali Papieskiego Dzieła Rozkrzewiania Wiary i Papieskiego Dzieła Św. Piotra Apostoła. Akta liczą ponad 2,17 m.b. i obejmują lata 1927-1939⁵⁵.

1 października 1927 r. został utworzony Związek Misyjny Polek. Jego zadaniem było szerzenie w Polsce idei misyjnej i pomaganie kościołom na terenach misyjnych. Miał on charakter krajowy. Siedziba związku znajdowała się w Poznaniu. Jego działalność trwała zaledwie kilka lat. Rozwiązanie tej organizacji nastąpiło 27 kwietnia 1934 r. Jego akta liczą 0,20 m.b.⁵⁶

Akta przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu stanowią bogaty materiał archiwalny, aczkolwiek zdekompletowany, który może

---

⁵³ Tamże, s. 465.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże, s. 466.

⁵⁶ Tamże.

z powodzeniem posłużyć do opracowania zagadnień związanych z organizacjami kościelnymi okresu dwudziestolecia międzywojennego, a szczególnie tych związanych z Akcją Katolicką. Jeśli natomiast chodzi o bractwa i stowarzyszenia działające w okresie zaboru pruskiego, to materiał tam przechowywany trzeba uznać za skąpy i poszukiwania należy skierować do Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie.

Archiwalia dotyczące bractw i stowarzyszeń działających w archidiecezji gnieźnieńskiej, przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, zgromadzone są w zespołach Prymasa Polski (APP), Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie (AKM I i II) oraz zespołach akt parafialnych. Trzeba tu zaznaczyć, że aktualnie przejęto do archiwum akta ponad 150 parafii, jednak w większości są to tylko księgi metrykalne. Jedynie około 40 katalogów zawiera archiwalia inne niż metrykalne. Jest to więc znikomy procent. Akta pozostałych parafii przechowywane są nadal w parafiach i zawierają niekiedy cenne księgi brackie pochodzące nawet z XVI-XVIII w. Ubolewać należy, że księgi te nie zawsze znajdują godne dla siebie miejsce w archiwach parafialnych.

Jeśli chodzi o zespół Akt Prymasa Polski, to na uwagę zasługują w nim dwa działy: Prymas Polski (APP I), którego archiwalia dotyczą spraw ogólnopolskich, oraz Ordynariat Arcybiskupi (APP II), dotyczący z kolei spraw diecezjalnych.

Pierwszy z działów zawiera różne rozporządzenia dotyczące bractw i stowarzyszeń na szczeblu ogólnopolskim, ze szczególnym uwzględnieniem Akcji Katolickiej, statuty, sprawozdania, memoriały i okólniki. Z kolei dział Ordynariatu Arcybiskupiego (APP II) skupia wiele jednostek bezpośrednio dotyczących stowarzyszeń działających na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej, takich jak: Towarzystwo Robotników, Chóry Kościelne i Akcja Katolicka.

W dziale APP I znajduje się 17 j.a.⁵⁷ bezpośrednio dotyczących w tytule bractw i stowarzyszeń, a w dziale APP II zaledwie 11 j.a.⁵⁸ Trzeba tu

---

⁵⁷ W dziale tym znajdują się akta dotyczące następujących organizacji: Zjednoczenia Młodzieży Polskiej (4 j.a.), Akcji Katolickiej (3 j.a.), Katolickiego Związku Młodzieży Męskiej (3 j.a.), Katolickiego Związku Kobiet (2 j.a.), Statutów organizacji katolickich (2 j.a.), Zjednoczenia Katolickich Związków Polek (1 j.a.), Katolickiego Związku Mężów (1 j.a.) i Krucjaty Eucharystycznej (1 j.a.).

⁵⁸ W dziale znajdują się akta: Katolicki Związek Towarzystw Robotników Polskich (1 j.a.), Towarzystwa Pań Św. Wincentego à Paulo (1 j.a.), Męskie Towarzystwo Św. Wincentego à Paulo (1 j.a.), Diecezjalny Instytut Akcji Katolickiej (1 j.a.), Związek Chórów Kościelnych (1 j.a.), Związek Młodych Polek (1 j.a.), Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej (1 j.a.), Katolickie Stowarzyszenie Kobiet (1 j.a.), Katolickie Stowarzyszenie Mężów

zaznaczyć, że bardzo duża ilość archiwaliów jest jeszcze nie opracowana. Dotyczy to przede wszystkim tych, które zostały w latach dziewięćdziesiątych XX w. przekazane z Sekretariatu Prymasa Polski w Warszawie do Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie.

Z kolei zespół Akta Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie (AKM) dzieli się na trzy działy. Pierwszy z nich zawiera tak zwane generalia (AKM I), drugi korespondencję pomiędzy Kurią Arcybiskupią a poszczególnymi parafiami (AKM II), a trzeci (AKM III) stanowią akta personalne duchowieństwa. Dla opracowania dziejów bractw i stowarzyszeń przydatne są jedynie dwa pierwsze działy.

Akta generalia (AKM I) zawierają materiały dotyczące zagadnień związanych z działalnością między innymi takich organizacji, jak: Caritas, Towarzystwo Wstrzemięźliwości, Bractwo Św. Wojciecha, Arcybractwo Matek Chrześcijańskich, Towarzystwa Robotników, Ligi Katolickiej, Czeladzi Katolickiej, Św. Wincentego à Paulo, Akcji Katolickiej, Związku Młodzieży Polskiej, Kobiet Katolickich oraz Młodzieży Męskiej. Najwięcej archiwaliów tego działu pochodzi z lat trzydziestych XX w. Stosunkowo słabo natomiast jest udokumentowany okres XIX w.

W drugim dziale (AKM II) nieco informacji na temat bractw i stowarzyszeń można znaleźć w tzw. generaliach parafii. Materiał tam zawarty tylko marginesowo dotyczy spraw organizacji kościelnych. Na jego podstawie można jedynie wychwycić nazwy bractw i stowarzyszeń istniejących przy parafiach. Nie zawsze da się też ustalić, kiedy erygowano lub utworzono daną organizację kościelną. Tylko nieliczne posyty zawierają akta dotyczące organizacji. W dziale tym nieco więcej wiadomości można znaleźć na temat spraw materialnych organizacji. Akta te są w połowie skatalogowane, przez co korzystanie z nich jest utrudnione.

Stosunkowo dużo informacji o bractwach i stowarzyszeniach zawierają akta przejęte z parafii (AP). W zespołach tych, nad czym należy ubolewać, zachowało się niewiele np. kronik brackich i protokolarzy z zebrań. Wartość badawcza poszczególnych poszytów jest bardzo różna. Zawierają one okólniki, pisma z prośbą o zatwierdzenie przez ordynariusza oraz różne inne rozporządzenia. Jednak na ich podstawie trudno jest zrekonstruować całą działalność wynikającą z założeń statutowych. Akta te w dużej mierze są zdekompletowane.

Ostatnią grupę akt przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym, a dotyczącą organizacji kościelnych, stanowią tzw. akta dissoluta. Archiwalia te są w stanie rozkładu i nie posiadają żadnej przynależności zespołowej. Wśród nich można było między innymi odnaleźć sprawozdania duszpasterskie i częściowe wykazy bractw. Akt tych, ze względu na brak spisu, nie udostępnia się.

Przy opracowywaniu organizacji kościelnych działających w archidiecezji gnieźnieńskiej nie sposób pominąć też Składnicy Akt Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie (KMG). Przechowywane w niej akta nie mają sygnatur. Spośród archiwaliów tam zgromadzonych przydatne mogą okazać się: generalia bractw, tzw. akta kościoła poszczególnych parafii oraz akta wizytacyjne.

Akta generalia bractw i stowarzyszeń zawierają projekty statutów, prośby o ich zatwierdzenie, wykazy bractw oraz sprawozdania z działalności. Niestety, niewiele ich się zachowało.

Dla sporządzenia statystyki organizacji kościelnych najbardziej przydatne są akta kościoła. Można w nich odnaleźć statuty, podania o zatwierdzenie związanych bractw i stowarzyszeń, tradycje parafii oraz sprawozdania wizytacyjne. Włączanie tych ostatnich do akt kościoła wydaje się dziwne, skoro jednocześnie prowadzona była odrębna seria akt wizytacyjnych. Mimo to protokoły wizytacyjne w wielu przypadkach trafiały do akt kościoła. Dla celów statystycznych okazują się przydatne również protokoły tradycji majątku parafialnego. W części tradycji traktującej o duszpasterstwie zamieszczano wykazy bractw i stowarzyszeń, podając niekiedy rok ich założenia i liczbę członków. W latach trzydziestych XX w. przesyłano sprawozdania do Kurii Arcybiskupiej na gotowych już formularzach, gdzie jeden z punktów poświęcony był bractwom i stowarzyszeniom (rodzaje organizacji i ilość członków). Jednak proboszczowie w wielu przypadkach podchodzili do tego niedbale. Dokonując jakichkolwiek zestawień statystycznych, trzeba bardzo uważać, gdyż akta często zawierają sprzeczne informacje. Najwięcej sprawozdań zachowało się z lat 1933, 1936 i 1938. W związku z tym jest to najlepiej udokumentowany okres.

Wzmianki o bractwach i stowarzyszeniach zawierają też akta wizytacyjne parafii. Ograniczają się one do lakonicznych wzmianek. Mogą służyć pomocą jedynie dla sporządzenia zestawień bractw i stowarzyszeń działających przy poszczególnych parafiach.

Archiwalia przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym i Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie w zasadniczym zrębie dotyczą organizacji kościelnych działających w 2. połowie XIX w. i początkach XX w. Wiele jednostek ar-

chiwalnych jest bardzo obiecująca w tytule, lecz w gruncie rzeczy mało przydatna dla badań.

Nieco informacji na temat bractw i stowarzyszeń kościelnych można też znaleźć w Archiwach Państwowych w Inowrocławiu i Poznaniu.

W Archiwum Państwowym w Inowrocławiu przechowywane są szczątki akt parafialnych, między innymi parafii Świętej Trójcy w Strzelnie. Nieliczne informacje można też napotkać w zespole akt miasta, gdzie znajdują się wiadomości na temat organizacji zajmujących się działalnością charytatywną, gdyż pobierały one subwencje na swoją działalność od władz państwowych.

Z kolei w Archiwum Państwowym w Poznaniu pewne informacje dotyczące organizacji kościelnych zawierają akta prezydium policji pruskiej. Władze pruskie bowiem interesowały się kierunkami rozwoju pomocy materialnej dla ludności, a także tym, czy nie prowadzi się na zebraniach agitacji antypaństwowej.

Po zapoznaniu się z zawartością akt dotyczących bractw i stowarzyszeń kościelnych przechowywanych w archiwach kościelnych i państwowych na terenie Wielkopolski można powiedzieć, że jest to materiał zawierający wiele luk i nieścisłości. Akta prowadzone były często niedbale. Na ich podstawie z trudnością można stwierdzić, w których parafiach istniały organizacje kościelne i ustalić ich chronologię. Często bowiem proboszczowie, na skutek opieszałości, nie przekazywali do Kurii Arcybiskupiej potrzebnych informacji statystycznych. Problemów nastęrcza również identyfikacja nazw. Niekiedy nazwa bractwa zapisywana była na kilka różnych sposobów. Spowodowane to było tym, że prowadzący akta nie zawsze zwracali uwagę na precyzję słowa. Były też przypadki określania bractwa nazwą ołtarza brackiego. Taki przypadek miał miejsce między innymi w parafii św. Mikołaja w Inowrocławiu.

Istotnym problemem jest uchwycenie chronologii zakładania bractw i stowarzyszeń. Często występuje brak wzmianek, kiedy dana organizacja została powołana do życia. Przy podawaniu chronologii bardzo często posługiwano się zwrotem „istnieje od niepamiętnych czasów”.

Konkludując, należy stwierdzić, że materiał archiwalny dotyczący bractw i stowarzyszeń z lat 1848-1939 jest w dużej mierze zdekompletowany. Spośród wszystkich organizacji najlepiej udokumentowane pozostają organizacje zajmujące się działalnością charytatywną oraz te, które działały w ramach Akcji Katolickiej.

QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER KONFRATERNITÄTEN
UND KIRCHLICHEN VEREINE IN DEN PFARREIEN
DER ARCHIDIÖZESE GNESEN 1848-1939

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Erlaß der Verfassung im Jahre 1848 war Ausdruck einer Kursänderung der preußischen Politik gegenüber der Institution der Kirche. Dadurch entstand die Möglichkeit einer allmählichen Wiedergeburt des kirchlichen Lebens in Großpolen. Symptomatisch dafür war u.a. die Entstehung zahlreicher Konfraternitäten und Vereine. Die Quellen zu ihrer Geschichte sind in zahlreichen kirchlichen und staatlichen Archiven Großpolens verstreut. Die meisten Dokumente zu dieser Thematik befinden sich im Archidiözesanarchiv in Gnesen und in Posen. Im letzteren werden die Archivalien in Gruppen des Erzbischöflichen Ordinariats, des Generalinstituts der Katholischen Aktion, des Archidiözesaninstituts der Katholischen Aktion, in Gruppen der zu den vier Säulen der Katholischen Aktion gehörenden Vereine sowie in Gruppen der einzelnen Organisationsverbände aufbewahrt. Dabei handelt es sich um ein reichhaltiges Archivmaterial, das – auch wenn es manchmal nicht ganz vollständig ist – mit Erfolg zur Erforschung der Organisation in der zwanzigjährigen Zwischenkriegszeit dienen kann, insbesondere was die mit der Katholischen Aktion verbundenen Organisationen betrifft. Hinsichtlich der Konfraternitäten und Vereine, die in dieser Zeit im preußischen Teilungsgebiet tätig waren, ist das dort aufbewahrte Material allerdings dürftig, und die Suche muß im Archidiözesanarchiv in Gnesen fortgesetzt werden. Die Archivalien über die Konfraternitäten und Vereine werden im Archidiözesanmuseum in den Gruppen des Primas von Polen, der Metropolitankurie sowie der Pfarrakten aufbewahrt. Was die Pfarrarchivalien betrifft, so stammen sie nur aus 40 Pfarreien. Ergänzenden Charakter besitzen die Akten, die sich im Aktendepot der Metropolitankurie in Gnesen befinden. Von ihnen können sich die Generalakten der Konfraternitäten sowie die sog. Kirchenakten der einzelner Pfarreien und die Visitationsakten am wertvollsten erweisen. Die im Archidiözesanarchiv und in der Metropolitankurie in Gnesen aufbewahrten Akten betreffen im wesentlichen die in der zweiten Hälfte des 19. und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts wirkenden kirchlichen Organisationen. Viele Aktenmappen haben vielversprechende Titel, sind aber im Grunde genommen für Untersuchungen im Bereich ihrer Thematik wenig brauchbar. Einige Informationen über die kirchlichen Konfraternitäten und Vereine kann man auch in den Staatlichen Archiven in Posen und Inowrocław (Hohensalza) finden. Im ersten dieser Archive sei besonders auf die Akten des Polizeipräsidiums verwiesen, denn die Polizei wachte darüber, daß auf den Versammlungen keine gegen den Staat gerichtete Agitation betrieben wurde. Es muß unterstrichen werden, daß die Materialien über die Konfraternitäten und Vereine aus den Jahren 1848-1939 in den erwähnten Archiven weitgehend unvollständig sind. Am besten dokumentiert sind immer noch die Organisationen, die sich mit karitativer Arbeit beschäftigten, sowie die der Katholischen Aktion angehörenden.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich